

HORVÁTH MÁRTA

Lehetőségérzék és morálkritika

Az esszéregény poétikája Robert Musilnál

A történetábrázoló irodalmi szövegek jellemzője Bernáth Árpád szerint, hogy olyan világokat teremtenek, melyeket a tapasztalati világgal ellentétben nem matematikai-fizikai, hanem deontikus törvények határoznak meg. Az irodalomtörténeti kutatás fő kérdése ennek megfelelően a világkonstruáló deontikus törvényekre és a tényleges világunkban uralkodó morális törvényekhez való viszonyukra irányul (BERNÁTH 1990, 108). A cselekvést ábrázoló irodalmi szövegek legfőbb ismeretértéke eszerint etikai vonatkozásaikban áll. Vannak azonban olyan elbeszélő szövegek is, amelyek nem ábrázolnak történetet, mert szereplői nem cselekvő hősök, mint például Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regénye, melyről köztudott, hogy címszereplője, Ulrich hamleti hősként sosem jut el a cselekvés kivitelezéséig, mert tépelődések, vívódások és mérlegelések eredményeképp végül minden cselekvést megkérdőjelez. Tanulmányomban azzal a kérdéssel foglalkozom, milyen elbeszélői világot hoz létre egy olyan szöveg, melynek főhőse ellenáll a cselekvésnek, hogyan értelmezhető egy ilyen kontextusban a lehetőség fogalma, és milyen erkölcsi vonatkozásai vannak a passzív hőst ábrázoló kvázi-elbeszélő szövegnek, végső soron tehát az esszéregény poétikáját kívánom körüljárni a lehetséges világok elméletének filozófiai alapjaiból kiindulva.

A 'lehetséges' fogalma a poétikai lehetséges világok elméletében

A Bernáth-féle lehetséges világok elmélete Arisztotelész *Poétikája* alapján a 'lehetséges' fogalmát nem a világ, hanem a cselekvés kategóriájával köti össze (SZABÓ 2010, 124). Ahhoz a gondolatmenethez kapcsolódik, melyben Arisztotelész az utánzás két típusát, a történetmondásban és a költészetben megvalósuló mimézist hasonlítja össze. Arisztotelész szerint ugyanis mindkettő a cselekvést utánozza, míg azonban a történetíró az egyedit, addig a költő az általánost ábrázolja. Az általános Arisztotelész szerint az – és ez Bernáth számára is fontos meghatározás –, ami nem feltétlen történt meg a valóságban, de a szükségszerűség és a valóságosság szerint megtörténhetett volna. A költő tehát olyan történeteket talál

ki, melyekben az egyes események a valószínűség és szükségszerűség szerint következnek egymásból, és egy egységes és egész cselekvést alkotnak (ARISZTOTELÉSZ 1997, 44). Az így konstruált történetről mondható el, hogy az 'általánosat' és Bernáth felfogása alapján a 'lehetségest' jeleníti meg.

A cselekvésnek ez az elsődlegessége az ábrázolt világ más összetevőivel (elsősorban a szereplővel) szemben egy speciális jellemfogalmat implikál. Ahogy Stephen Halliwell Arisztotelész *Poétikájával* kapcsolatban megállapította, Arisztotelész a költészetelméletét kifejezetten erkölcsfilozófiájához köti (HALLIWELL 2002, 79). Normatív előírásai azt kívánják meg a költészettől, hogy az embereket cselekvőként és ne passzív befogadóként ábrázolja, mert „a jellem igazi helye a cselekvésben van, és ott valósulhat meg” (ARISZTOTELÉSZ 1990, 66). A jellem nem létezhet tartósan a gyakorlati tevékenységtől függetlenül, egy speciálisan a cselekvésre vonatkozó erkölcsi tényező, és nem egy olyan átfogó fogalom, mely az individuuum modern elképzelésének lenne megfeleltethető. Ellentétben a romantika kora óta elterjedt pszichológiai jellemfogalommal, mely egy olyan individualista személyiségfelfogást takar, mely a belső lelki élet összetett hátterét feltételezi, és egy olyan tudatot, mely nem áll szükségszerűen összhangban a cselekvéssel, az arisztotelészi jellemfogalom etikainak tekinthető. Ő ugyanis a szereplő és a cselekvés szoros kapcsolatából indul ki, és „az egyes személyek viselkedését nem annyira individualitásuk alapján, mint inkább objektív és mindenkire érvényes normákhoz viszonyítva értelmezi” (HALLIWELL 2002, 79).

A Bernáth-féle lehetséges világok elméletét ez a szemlélet alapvetően meghatározza. Központi kategóriája a cselekvés, melynek konstrukciós elvei, a benne érvényre jutó valószínűségek és szükségszerűségek egyúttal a szövegben ábrázolt világ felépítésének szabályait is jelentik (BERNÁTH 2006). Amennyiben az értelmező ezeket a konstrukciós elveket felfedi, etikai jellegű, azaz arisztotelészi értelemben filozofikus felismerésekre juthat. Az irodalmi szövegek olvasásának és tanulmányozásának elsődleges értelme tehát Bernáth szerint abban rejlik, hogy általa fejleszthetjük etikai gondolkodásunkat és erkölcsi ítélőképességünket (BERNÁTH 1990).

A lehetőségérzék etikája Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regényében

Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* (*Der Mann ohne Eigenschaften*, 1930–1943) című regénye sajátos módon adja ennek az elméletnek az igazolását. A regény egy olyan hőst mutat be, aki egy év szabadságot kivéve az életből azt a kérdést igyekszik megválaszolni, létezik-e olyan cél, melynek érdekében cselekvésre szánná magát, van-e értelme bármiféle cselekedetnek. A regény cselekménye, ahogy a hagyaték részét képező írásokból, jegyzetekből, vázlatokból, tervezetek-

ből tudjuk, végül az ún. 'másik állapot' megvalósulásával zárult volna, egy olyan misztikus állapottal, melyben a főszereplő egy a normálistól eltérő tudatállapotba kerülve a világ másfajta megismerésére képes. Hogy a „normálistól eltérő” és a „másfajta” jelzők mit takarnak pontosan, nem lehet tudni, mert Musil nem ad a 'másik állapotról' olyan leírást, melyben megfogalmazná ennek a tudatállapotnak a jellemzőit, vagy amelyből az értelmező következtethetne arra. Sőt, mind a regényben, mind a hagyatékban ennek az ellenkezőjét találhatjuk: a 'másik állapot' leírása jellemzően egyrészt tagadásokkal történik, melyekben az fogalmazódik meg, milyen tulajdonságokkal nem rendelkezik a 'másik állapot', másrészt paradoxonokkal, melyekben egymást kizáró jelzők teszik lehetetlenné a 'másik állapot' koherens képének megalkotását. A regény végkifejlete (melyet töredékessége miatt természetesen nem tudunk teljes biztonsággal rekonstruálni) nem mutat fel olyan célt, mely a főhős cselekedeteinek értelmet adhatna, így a főhős nem válik cselekvő hőssé, hanem passzív szereplő marad.

A főszereplő passzivitása nemcsak cselekvőképtelenségében nyilvánul meg, hanem a cselekmény végállapotának, a 'másik állapotnak' a mibenlétében is. A 'másik állapot' leírásainak jó része ugyanis a 'cselekvés' szó szemantikai hálójának egyes elemeit tematizálja, és a tagadások által azokat vonja meg a 'másik állapottól'; a 'másik állapotot' lényeges eleme a cselekvés lehetőségének tagadása az ábrázolt világban. A 'másik állapot' leíró mondatok egyrészt azoknak a tulajdonságoknak a meglétét tagadják, melyek a cselekvést egy cselekvő tudatos, célratörő és motivált tetteként határozzák meg. Többször is elhangzik, hogy ebben az állapotban minden motívum, minden cél megszűnik, és az embert nem a célszerűség irányítja („a gondolatok és szándékok” eltűnnek [II/122]¹, „egy sor célszerű, hasznos képzet [...], melyet hirtelen elvesztettél” [II/133–134]). Ezen túl vitatja azt is, hogy a „másik állapot” egy cselekvő alanyt feltételezne, mikor például azt írja: „elveszítjük magunkat” (II/133). A regény egy korábbi fejezetében Agathénak magyarázva azt emeli ki a főszereplő, hogy ennek az állapotnak az elérése akkor lehetséges, hogy ha azt nem cselekvően akarjuk: „az ember nem jól fekszik; és állandóan arra gondol, pozitúrát változtat. Elhatározza egyszer, kétszer, sokszor, de nem tesz semmit; végül feladja: és lám csak, már fordult is egyet! Tulajdonképpen azt kellene mondanunk, megfordították” (II/100).

A 'másik állapot' ugyanakkor nem rendelkezik időbeliséggel sem, az idő folyamataiból kiemelt, pillanatnyi jelenségként ábrázolja a szöveg. Nem a történeti idő egy szegmensként jelenik meg, hanem olyan misztikus pillanatként, mely egy 'másik' idődimenzióban gondolható csak el. Az álló víz metaforája, „nyugalmi állapot, amelyben soha semmi sem változik; állóvíz” (I/784), az „idő folyama” (I/627) metaforával szembeállítva a 'másik állapot' atemporális jellegét emeli ki.

¹Az utalások MUSIL 1977-re vonatkoznak. A római szám a kötetszámot jelöli, az arab szám pedig az oldalszámot.

Ulrich a cselekvés kritikáját mindazonáltal nem csak a negációkban adja, a cselekvéssel szembeni szkepszisét sommázva és explicit formában is kifejezésre juttatja: etikájában a 'jóság' attribútumát teljes mértékben elválasztja a cselekvésmódtól: jónak lenni nem azonos a jó cselekedettel, mert az, „aki jó elvek alapján jót cselekszik: nyílt titok, hogy eközben milyen émelyítő lehet” (II/115). Ulrich elve így az, hogy „egy jó ember a legkevésbé sem javít a világon, semmit sem ér el rajta, csak elkülönül tőle!” (II/136).

A cselekvés elutasítása, illetve annak problematizálása központi témája a regény egy kisebb fejezetcsoportjának, a 82–84. fejezeteknek, melyek középső tagjával a szakirodalom is bővebben foglalkozik, többek között azért, mert a fejezetcím („Az és mégsem az – avagy: Miért nem lehet egyszerűen csak kitalálni a történelmet”) a regény egyik részének (Második rész – Az és mégsem az) a címét ismétli. Az elemzések mindazonáltal véleményem szerint félreértik, illetve történelemfilozófiai tézisek kifejtésére redukálják a fejezet jelentését, aminek egyik oka maga a fejezetcím („Miért nem lehet egyszerűen csak kitalálni a történelmet”), másik pedig a fejezet szövegkörnyezetének, azaz a megelőző és a következő fejezeteknek a figyelmen kívül hagyása (pl. HASLMAYR 1997, 81–84). Bár tény és való, hogy a 83. fejezetben Ulrich alapvetően a világtörténelemről gondolkodik, elmékedései azonban abból a problémából indulnak ki, mely a Clarisse-szal az előző (82.) fejezetben folytatott beszélgetésben merül fel: Clarisse számon kéri Ulrichon, miért nem szervez a jubileum évére egy Nietzsche-évet, majd Ulrich vonakodására vádlóan passzívnak nevezi őt. Ulrich ezt a vádat akarja visszautasítani, és elméletét a passzív passzivizmus és az aktív passzivizmus közötti különbségről Clarisse-nak elmagyarázni, mikor nekikezd: „Most tehát elmesélem neked, miért nem csinálok semmit” (I/504). A magyarázat helyett azonban csak hallgat, majd miután Walter megszakítja együttlétüket, hazaindul. A következő (83.) fejezet beszéli el hazaútját, mely így kezdődik: „Tulajdonképpen mit is mondhatott volna Clarisse-nak Ulrich?” (I/504), majd a válaszon gondolkodva a világtörténelem kérdéseinél köt ki. A szakirodalomban elterjedt értelmezés tehát, mely a fejezetet történelemfilozófiai fejtegetésként tartja számon, csak a probléma egyik aspektusát ragadja meg, mert ugyan Ulrich elmékedései valóban közvetlenül a világtörténelem körül forognak, közvetetten azonban a világtörténelem, azaz a kollektív történetünk kontextusában értelmezendő cselekvés lehetőségeit vizsgálják, amire Ulrich képzeletbeli beszélgetőtársának, Fischel igazgatónak a figyelmét is felhívja: „Történelmet mondok, de ha emlékezne még, az életünket gondolom” (I/511).

A történelemfilozófiai fejtegetések pedig éppen a történelem értelmetlenségét és logikátlanságát emelik ki – egyrészt tematikusan, mint például az Ulrich szájába adott, *A német ember mint szimptóma* című esszéből beemelt gondolatmenetben, mely a történelem folyását nem a biliárgolyó kiszámítható, hanem a felhők kiszámíthatatlan mozgásával hasonlítja össze, másrészt szimbolikusan a kérdésre adott válaszok számozásával, amelyek látszólagos logikáját a minduntalan közbe-

szúrt elkalandozások folyamatosan megszakítják. Ugyanilyen analóg viszonyban áll a történelem jellemzése az Ulrich által megtett úttal: villamossal indul haza, közben azonban meggondolja magát, és gyalog folytatja útját. Bár igyekszik gondolkodás közben kirakatok és emberi arcok segítségével tájékozódva nem elkalandozni, és a legrövidebb utat szem előtt tartani, mégis eltéved, így egy pillanatra meg kell állnia, hogy lássa, hol is van (I/510). Elmélkedéseinek az vet véget, hogy váratlanul otthon találja magát. Ő is tehát sokkal inkább a felhőknek a gondolataiban tematizált véletlenszerű útját járja, mint a biliárdgolyóét, azaz az események kontingenciáját illusztrálja a kauzális és teleologikus felfogással szemben.

Az ily mód cél és végpont nélkülinek, véletlenszerűnek és ágenst nélkülözőnek („A történelem azonban javarészt szerzők nélkül keletkezik” [I/509]) ábrázolt történelem éppen azokat a jegyeket nélkülözi, amik a cselekvés szemantikai hálóját teszik ki. Így bár Ulrich itt nem ad választ az előző fejezetben feltett kérdésre, a kollektív és az egyéni cselekvés analóg viszonya mégis implikálja a következtetést: az adott történelmi-társadalmi kontextuson (a Kákánia-szituáción) belül értelmetlen bármiféle cselekvés. Az ideológiai háttér és a cselekvés közötti korreláció tézisének fogalmazza meg Ulrich egy szintén hazafelé tartó útján Goethét idézve:

[...] Goethe a művészetéről szólva azt írta valahol: „Az ember nem tanító lény; az ember él, cselekszik és hat! – Tisztelettudóan megvonta a vállát. – Legfeljebb úgy, ahogy egy színész feledkezhet meg színfaláról-sminkről, amikor azt hiszi: valóban cselekszik; így feledheti manapság az ember a tan-hátteret, amelytől minden tevékenysége függ!” (I/911).

Hogy *A német ember mint szimptóma* című esszében kifejtett elmélet alap gondolata, miszerint az ember alakját, tulajdonságait és cselekvési lehetőségeit teljes mértékben meghatározza a társadalmi-történelmi kontextus, a fikcionális szövegben is megjelenik, a fent elemzett két fejezet is alátámasztja: az emberi cselekvés lehetőségeiről szóló eszmefuttatásba beágyazott gondolatmenet a történelemről mint az emberi történet kollektív formájáról a kettő analóg viszonyára hívja fel a figyelmet. A „Miért nem csinálok semmit?” kérdésnek a történelemről szóló fejezet előtti megválaszolhatatlansága és az azt követő fejezetben való megválaszolása pedig azt emeli ki, hogy a válasz csak ennek ismeretében lehetséges, azaz hogy a cselekvés lehetetlenségét éppen a történelem, a kollektív történetünk mibenléte magyarázza.

A cselekvés lehetőségeiről szóló három fejezet felépítése egy további szempontból, a szereplők egymás közötti viszonyának tekintetében is fontos: a 82. fejezet Ulrichnak a Clarisse-nál tett látogatását írja le, a 83. fejezet a Clarisse-tól való hazautóját, majd a 84. fejezet elején Ulrich visszatér Clarisse-hoz, ahol azonban Clarisse-t már Walterrel, férjével együtt találja otthon. A történelemről szóló monologikus-esszéisztikus fejtegetéseket tehát két Clarisse-nál folytatott beszélgetés

fogja közre, melyek mindegyikében a cselekvés lehetőségeiről, valamint gondolkodás és cselekvés viszonyáról elmélkednek a szereplők.

A szereplők elrendezéséből adódóan Ulrich aktív passzivizmusa tehát két másik cselekvéstípussal konfrontálódik: az abszolút aktivizmussal, melyet Clarisse modellál, és a passzivizmusnak azzal a formájával, mely a társadalom által képviselt ideológia kritika nélküli elfogadásából adódik, ezt Walter modellálja.

Clarisse a 82. fejezetben Nietzsche-re hivatkozva mindvégig a cselekvés abszolút értéke mellett foglal állást („ha [a gondolatot] jelentősnek tartjuk, rajta, valósítsuk meg” [I/499], valamint „ha valamit elgondolunk, hadd valósíthassuk is meg!” [I/501], továbbá „Ha biztosat akarunk tudni, olyan ez, mintha biztosra akarnánk menni, vagyis: gyávaság. Valahol bele kell fogni a dolgokba, nemcsak beszélni róluk!” [I/503]). Ezzel az általa elfogadhatatlan aktivizmussal szemben („a jó gondolatok azonban éppúgy nem [megvalósíthatók], mint a zene!” [I/499]) próbálja megfogalmazni Ulrich a saját aktív passzivizmusát, melyre azonban csak a 84. fejezetben, a történelemről szóló fejtegetések után és Walter jelenlétében kerül sor. Walter a beszélgetésben mindvégig amellel érvel, hogy el kell fogadni a társadalmi valóságot, és elutasítja Ulrichnak azt a gondolatát, hogy „világtörténelem helyett eszmetörténelmet kell élni” (I/513), és megvalósíthatatlannak nyilvánítja azt (I/515). Walter funkciója tehát az, hogy a passzivitás perspektívájából mutassa be Ulrich elméletét. Walter alakja azért alkalmas az adott jelenetben a vitázó szerepére, mert a regény cselekményének kezdetétől fogva az alkalmazkodás jellemzi. Mindjárt a regény elején megismerhetjük Walter történetét, mely röviden úgy írható le, mint a művészi létből a polgári létbe való átmenet: Walter eredetileg festő és zenész volt, később azonban a házasság kedvéért a hivatalnoki állás mellett döntött, ami után „nézetei is feltűnően változni kezdtek” (I/68). Ezzel Walter Ulrich ellenképét formálja meg, aki polgári foglalkozását feladva és az életből egy év szabadságot kivéve egy fordított utat jár be. Walter mint a művészi helyett egy kispolgári életmodellt választó szereplő alkalmas arra, hogy Ulrich nézeteit egy a Clarisse-étől különböző oldalról támadja, azaz hogy Ulrich saját elméletét erről az oldalról is alátámaszthassa.

Különös megoldása Musilnak, hogy az aktív passzivizmus lényegének tézisszerű megfogalmazását nem Ulrich, hanem Walter és Clarisse szájába adja:

[...] ha valaki csak a te javaslatod szerint építené fel az életét, [...] mindazt helyeselnie kellene, amit egy szép eszme kivált benne; sőt mindent, aminek egyáltalán lehetősége van rá, hogy efféle szép eszme körébe foglaltassék. [...] ha nem jutna eszébe eszme, döntés se jutna eszébe, és élete komoly hányadában egyszerűen ki lenne szolgáltatva ösztöneinek, hangulatainak, a leghétköznapibb szenvedélyeknek, egyszerűen ama legszemélytelenebb elemnek, amelyből ember csak állhat, és, hogy így mondjam, amíg a felső vezetés obstrukciója tart, állhatatosan az történne veled, ami az eszébe jut?!

– Nem! Meg kellene tagadnia mindenfajta tevékenységet! – felelte Ulrich helyett Clarisse. – Ez az aktív passzivizmus, amire adott körülmények között képesnek kell lennünk! (I/519–520).

Az aktív passzivizmus egyik oldala tehát a cselekvés programszerű elutasítása mindaddig, amíg Ulrich nem találja meg azt az eszmét, amely tevékenységeinek célját jelenthetné. Minthogy Ulrich a történet végéig nem talál ilyen eszmét, ebben az értelemben passzív hős marad, aki semmilyen cselekedetet nem hajt végre a történet során. A kifejezés másik része, az „aktív” jelző arra utal, hogy Ulrich passzivizmusa nem azonos egyfajta nihilizmussal, és nem jelenti a világtól való teljes elfordulást. Ulrich aktívan keresi azt az ideát, amely értelmet adhatna cselekedeteinek, tevékenysége arra irányul, hogy megtalálja azt a történelmileg legitimálható eszmét, amely értelmes tevékenységnek ad történeti és kulturális beágyazottságot. Ez egyúttal a regény osztrák jellegzetességének is tekinthető. A harmincas évek második felében keletkezett angol és francia egzisztencialista regényeket ugyan az irodalomtörténet *A tulajdonságok nélküli ember*hez hasonlóan az „individuum szétesését” tematizáló epika körében tartja számon, hiszen ezek is az én identitásának az értékválság által okozott elvesztését és a cselekvés értelmetlenségét problematizálják. Ezeknek a regényeknek a cselekményében azonban nem kap szerepet a Musil regényében meghatározó jelentőséggel bíró történelmi „szituáció”,² így az azonosságvesztés problémája nem kerül összefüggésbe egy adott társadalmi-kulturális renddel, hanem az emberi létből következő egzisztenciális problémaként jelenik meg.

Ulrich passzivizmusának aktív voltára a regény egyik kulcs-fogalma, a lehetőségérzék utal. A lehetőségérzék Ulrich meghatározó tulajdonsága, fontosságát kiemeli a tény, hogy az elbeszélő hamarabb említi a főhőssel kapcsolatban, mint annak tulajdonnevét. Musil a regény szereplőit mindig ugyanazt a módszert alkalmazva vezeti be a regényvilágba: elsőként nevükön nevezi őket, majd ezután elbeszél egy történetet róluk, melynek funkciója, hogy hozzájuk rendelje legfontosabb tulajdonságaikat. Ezzel szemben Ulrich egy más módszert követve kerül be az elbeszélő világba: az elbeszélő először egy határozott leírás – „a tulajdonságok nélküli ember” (I/13) – által nevezi meg, és még jó néhány fejezeten keresztül így említi, nevét elhallgatva. Csak az 5., „Ulrich” című fejezetben adja meg ke-

² Itt a korai egzisztencialista regényekre kell gondolni, mint a *Közönyre*, amit Camus 1940-ben fejezett be, vagy *Az undorra*, ami 1931–36 között keletkezett. A később írt regényekben egyre hangsúlyosabbá válik a társadalmi elkötelezettség. Vö. MAGYAR 1986. Ugyanide tartozik például Beckett 1938-as *Murphy* című regénye, vagy a korábban keletkezett, de be nem fejezett és ezért novellakötetben kiadott *More Pricks than Kicks*. Lásd még ZIMA 1983. Ugyanakkor ez az osztrák sajátosság jellemzi Schnitzler számos művét is, lásd pl. a *Komödie der Verführung* című drámát, ahol a cselekmény szintén a háború kitörésébe torkollik. Vö. SZABÓ 2013, 98.

resztnevét, családi nevét kihangsúlyozottan elhallgatva. Az ezt megelőző 4., „Nem csak valóságérzék: lehetőségérzék is van a világon” című fejezet egy esszé-betét, melyben a szerző a lehetőségérzék fogalmát vezeti be, és melynek végén a lehetőségérzék a tulajdonság nélküliséggel kapcsolja össze. Ulrich alakját ezáltal két alaptulajdonságon keresztül határozza meg: a tulajdonságnélküliséggel és a lehetőségérzékkel.

A „lehetőségérzék” értelmezésének a szakirodalomban alapvetően két iránya van: modálelméleti és fenomenológiai magyarázata. A modálelméleti magyarázat képviselője Matthias Luserke, aki valóságot és lehetőséget egyrészt ontológiai kategóriákként értelmezi, amennyiben „a megismerés tárgyára” utalnak, másrészt ismeretelméleti kategóriákként, amennyiben a „tárgy megismerésére” utalnak (LUSERKE 1987, 127). A költészet szerinte Musil értelmezésében éppen a szubjektív megnyilvánulásnak a feltételezett tárgyiassághoz és objektivitáshoz való viszonyával foglalkozik. Hartmut Cellbrot, a fenomenológiai értelmezés egyik legújabb képviselője ezzel szemben Ulrichnak a hagyományos megismerési módokat elutasító reflexióit mint fenomenológiai epochét interpretálja. A regénycselekmény kiindulási helyzetét, Ulrichnak az életből kivett egyéves szabadságát azonosítja a ’zárójelzés’ gesztusával. A ’lehetőséget’ a tapasztalás teljes horizontstruktúrájára való nyitottságként értelmezi, alátámasztva ezt Musilnak azzal a jegyzetével is, amelyben Nietzsche módszerét méltatja:

Gondolkodásmódját ez a megfogalmazás jellemzi: ez lehetne így is, az pedig úgy. [...] Röviden: csak lehetőségekről beszél, csak kombinációkról, anélkül hogy akár csak egyet is valóban kifejtene. Az összes utat megmutatja, amelyen agyunk haladhat, de ő maga egyik útra sem lép rá³ (ford. H. M.).

Musil mindazonáltal nem a ’lehetőség’ fogalmára helyezi a hangsúlyt, ami modális kategóriaként lenne értelmezhető, hanem kifejezetten a lehetőségérzékkel foglalkozik. Olyan képességként határozza meg, „amelynek segítségével elgondolhatunk bármit, ami lehetne is éppen, és nem tartjuk fontosabbnak nála azt, ami éppen van” (I/18). A ’lehetőség’ fogalmára csak ezután, mégpedig akkor tér ki, mikor az emberek által „fogyatékoságnak” (I/19) tartott lehetőségérzék értékét hangsúlyozza. Értelmezésében ugyanis a ’lehetséges’ fogalomköréhez tartozik „Isten fel nem serkent szándéka” (I/19) és a „teremtő hajlandóság” is, a lehetőségérzék tehát új valóságok, lehetséges konstellációk létrehozását is magában foglalja. Ennyiben nemcsak megismerő és világertelmező, hanem világtéremtő képesség is.

³MUSIL 1992, 4/50. A Musil-hagyaték részét képező naplót a szakirodalom a füzetekbe csoportosítás alapján hivatkozza: az első szám a füzet száma, a második pedig az oldalszám.

Cselekvés és cselekmény az esszéregényben

A főhős passzivitása nem csak a szereplő jellemzéseként jelenik meg Musil regényében, a cselekvés lehetőségének tagadása egy következő narratív szinten a narrációra, a történet elbeszélésének lehetőségeire vonatkoztatva is következményekkel bír. Azzal ugyanis, hogy a főszereplő elutasít mindenféle cselekvésformát, a regény magának a regényírásnak az előfeltételeit problematizálja. Ahogy az avantgárd festők a szín, perspektíva, keret, forma, alapozás lehetőségeit kérdőjelezték meg, úgy a regényíró számára ezt az előfeltételt egy elgondolható cselekvés, illetve cselekvéssor jelenti, hiszen ez képezi a történet alapját. Musil regényének világában a főhős szemszögéből nem létezik morálisan elfogadható cselekvés, ami a narráció szintjén azt jelenti, hogy nincs „utánzandó”, ábrázolandó cselekvés, és így a narráció eredeti tárgya elvész.

A történet hiánya különböző alternatív narratív stratégiák alkalmazását eredményezi. Egyrészt, a főhős aktív passzivitásából következően a regény nem Ulrich tetteit beszéli el, a cselekményábrázolást szinte teljes mértékben helyettesíti a gondolatok elbeszélése. Még ahol események ábrázolását ígéri, mint például a 84. fejezetben, ahol a párhuzamakció tevékenysége a téma, sem kerül sor közvetlen cselekvés-ábrázolásra. Musil ehelyett valamilyen közvetett narrációs módot választ, és ahogy a 84. fejezetben például levelek által, úgy egyéb szituációkban is szereplők gondolatainak, beszélgetéseinek, írásainak közvetítésével mutatja be az eseményeket. Az események elbeszélését szinte teljes mértékben esszéisztikus gondolatmenetek helyettesítik.

A regényben az elbeszéléskritika azonban önreflexív eszmefuttatásokban is megjelenik. Némely kompozicionális jellegzetességre maga az elbeszélő is reflektál, és mintegy a narráció elméletét megalkotva, kifejti a szerkesztési művelet mibenlétét, és annak egyfajta filozófiáját adja. Ennek az eljárásmodnak az egyik legszemléletesebb példája a szakirodalom által sokat idézett „Hazatérés” című (122.) fejezet, amely Ulrichnak az elbeszélői rend mibenlétéről szóló gondolatait mutatja be. A fejezet a 83. fejezethez hasonlóan Ulrichnak egy hazafelé tartó útját írja le. Az út ebben az esetben is az időbeliség és történetiség metaforájaként értelmezhető, itt azonban nem az élet és a történelem, hanem az élet és az elbeszélés analóg viszonyát tematizálja: „[...] ennek az életnek [...] nem más a törvénye, mint az elbeszélő rendé!” (I/910).

Élet és elbeszélés képzelt és valós szerveződési rendje két egymással ellenkező jelentésű metaforában jelenik meg: az „elbeszélés fonala” (I/910) metafora a hagyományos, kezdettel és véggel rendelkező, események időbeli sorrendjét ábrázoló elbeszélést jelöli. Ezzel az elbeszélésmóddal áll szemben a „végtelenül bonyolult szövésű felület” (I/911) metaforával leírt elbeszélésmód, amely mindazt a tulajdonságot nélkülözi, ami a hagyományos elbeszélés jellemzője: nem lineárisan építkezik, és hiányzik belőle a „primitív epikus elem” (I/911). Ulrich az esz-

széiszitikusság elvét propagálja, amely nem egy egyszerű, „egydimenziós”, „sorrend” (I/910), mely „az értelem perspektivikus megrövidülését” (I/911) eredményezi, hanem multiperspektivikus szemlélet- és ábrázolásmód.

Musil mindazonáltal mégis alkalmaz olyan eszközöket, melyek az olvasóban azt a benyomást keltik, hogy lineáris időben elhelyezett ’történetet’ olvas, és ez nem pusztán a cím alatt feltüntetett műfaji megjelölésnek tudható be, hanem a regény szerkesztettségének is. Az egyes, szavakat és gondolatokat elbeszélő fejezetek ugyanis úgy vannak egymással összekötve, hogy az összekapcsolás módja időbeliséget, linearitást, egymásutániséget imitál, mintha ezek a gondolatok úgy következnenek egymás után, mint ahogy a hagyományos elbeszélő szövegben az események követik egymást. A narratív egymásutániség azonban pusztán az elbeszélő által keltett illúzió, hiszen ahogy Ulrich Karthaus kimutatta, az elbeszélő által adott időmeghatározások, mint például másnap, néhány órával később stb. alapján nem rekonstruálható egy koherens időrend, az időmegjelölések esetlegesek, és gyakran egymásnak ellentmondanak (KARTHAUS 1965). Az időbeliséget imitáló felszíni struktúra így egy atemporális mélystruktúrát takar.

Az elbeszélő azonban nem csak a hamis időmeghatározások eszközével éri el a narratív egymásutániség illúzióját. A regényben van egy olyan folyamatosan ismétlődő cselekvés, ami paradigmaticusan az időbeliséget fejezi ki: Ulrich a fejezetek elején vagy végén, tehát gondolatmeneteinek kifejtése előtt vagy után elmegy valahova: meglátogat valakit, vagy a vendégségből hazaindul. Az állandó mozgásban levés illúzióját néhol egyszerűen csak az kelti, hogy Ulrich arra gondol, hogy el kéne mennie valahova, illetve hogy mégsem megy valahova, mint ahogy a 39. fejezet („A tulajdonságok nélküli ember ember nélküli tulajdonságokból áll”) elmékedéseit az előző, Clarisse és Walter egy estéjét bemutató fejezettel például az az egyetlen mondat köti össze, hogy „Csakhogy Ulrich ezen az estén nem állított be végül” (I/206). A folyamatos valós, illetve esetenként csak elgondolt mozgás a temporalitás és ezáltal a történetmesélés illúzióját kelti, azt azonban nem valósítja meg.

Az esszéregény poétikája

A tanulmány elején abból indultunk ki, hogy a regényben ábrázolt cselekvés konstrukciós elvei, a benne érvényre jutó valószínűségek és szükségszerűségek egyúttal a szövegben ábrázolt világ felépítésének szabályait is jelentik. Milyen világ épül azonban egy olyan szöveg által, melyben a főszereplő teljes mértékben megtagadja a cselekvést, ahol a mellékszereplők sem cselekvőként, hanem gondolkodóként vagy beszélgetőként jelennek meg, és melyben nem érvényesülnek az időbeliség szabályai, nincs valós egymásutániség?

A szakirodalom a párhuzamalkció cselekményszálában megjelenő szereplőket jellemzően úgy értelmezi, mint akiken keresztül a regény tablót nyújt kora tár-

sadalmáról, annak valamely meghatározó ideológiáját képviselve. A mellékszereplők individualitásának formáját az határozza meg, mely ideológiák hordozói, funkciójuk pedig az, hogy viszonyítási alapot teremtsenek a főhős alakjának értelmezéséhez. A különböző ideológiák mindazonáltal nem a cselekvés elveként jelennek meg a regényben, az elbeszélés alapvetően nem cselekedeteket ábrázol, hanem azokat az eszméket, melyek a szereplők tetteinek motivációját képezhetik. A cselekvés ábrázolásának hiánya azonban nem jelenti az etikai dimenzió kizárását és a pszichológiai jellemábrázolás előnyben részesítését. A szavak és gondolatok elbeszélése ugyanis nem a szereplők belső életét, érzéseit tárja az olvasó elé, hanem éppen azt, amit Arisztotelész a jellemábrázolástól elvár: a cselekvő tudatos választását cselekedetének tekintetében. A regény a szereplőket bár nem cselekvőként, de a cselekvéshez való viszonyukban ábrázolja, azokat az elképzeléseiket írja le, amelyek lehetséges tetteik eszmei hátterét nyújtáná.

A szereplőknek ez az ábrázolásmódja, hasonlóan Ulrich cselekvéshez való viszonyának ábrázolásához, összefüggésben áll a regény paradigmaticus felépítésével és töredékességével. A társadalmi cselekvés reprezentációjában ugyanis az egyes események nem a narratív egymásra következésük, hanem a más narratív egységekhez való hasonlóságuk, illetve különbözőségük alapján telítődnek jelentéssel. Az egyes cselekvésmódok mögött álló ideológiák egymással összehasonlítva, és különösen a főhős cselekvéshez való viszonyának perspektívájából válnak megítélhetővé. Az események ábrázolásában nem releváns az időrendiség, elbeszélésükben nem a kronologikus, hanem a tematikus kategóriák szerinti elrendezés kap szerepet. Másképp fogalmazva ez a típusú elbeszélés paradigmaticus kapcsolatokba rendezi az eseményeket, s nem szintagmatikus, diakronikus kapcsolat van közöttük. Ebből adódóan szükségszerűen töredékes narratívát hoz létre. Így kerül egymással összhangba cselekvés és cselekmény, lehetőségérzék és esszéisztikus elbeszélésforma, a cselekvést meghatározó morális törvények és a regényvilág felépítésének elvei.

Bibliográfia

- ARISZTOTELÉSZ (1997), *Poétika*, ford. RITÓÓK Zsigmond, Budapest, PannonKlett.
- BERNÁTH Árpád (1990), Műértelmezés, irodalomtörténet, irodalomtudomány, in BERNÁTH Árpád (szerk.), *A műértelmezés helye az irodalomtudományban* (= *Studia poetica* 9), 103–108.
- BERNÁTH Árpád (2007), Retorikai műfajelmélet és konstruktivista hermeneutika. Ford. DÁ CZ Enikő és SZABÓ Erzsébet, in *Literatura* Vol. 33, No. 2, 157–177.
- CELLBROT, Hartmut (1988), *Die Bewegung des Sinnes. Zur Phänomenologie Robert Musils im Hinblick auf Edmund Husserl* (= *Musil-Studien* 17), München, Fink.

- HALLIWELL, Stephen (2002), Cselekmény és jellem, ford. HAJDU Péter, in *Helikon* 2002, 1–2, 56–82.
- HASLMAYR, Harald (1997), *Die Zeit ohne Eigenschaften. Geschichtsphilosophie und Modernebegriff im Werk Robert Musils*, Wien, Böhlau.
- KARTHAUS, Ulrich (1965), *Der andere Zustand. Zeitstrukturen im Werk Robert Musils*, (= Philologische Studien und Quellen 25), Berlin, Schmidt.
- LUSERKE, Matthias (1987), *Wirklichkeit und Möglichkeit. Modaltheoretische Untersuchung zum Werk Robert Musils*, Frankfurt/M., Peter Lang.
- MAGYAR Miklós (1986), *A francia regény tegnap és ma. A francia egzisztencialista regény. Az új regény és a nouveau nouveau roman*, Budapest, Akadémia.
- MUSIL, Robert (1977), *A tulajdonságok nélküli ember*, ford. TANDORI Dezső, Budapest, Európa.
- MUSIL, Robert (1992), *Der literarische Nachlass. CD-ROM-Edition*, szerk. Friedbert ASPETSBERGER – Karl EIBL – Adolf FRISÉ, Hamburg, Reinbek.
- SZABÓ Erzsébet (2010), A lehetséges világok elmélete a narratológiában, in Szabó Erzsébet – VECSEY Zoltán (szerk.), *Új elméletek a narratológiában*, Szeged, Grimm, 97–164.
- SZABÓ, Judit (2013), „Dort auf dem Schiffe fahre ich Davon”: Scham als Metapher in Arthur Schnitzlers *Komödie der Verführung*, in BOMBITZ, Attila – CSÚRI, Károly (szerk.), *Wege in die Seele. Ein Symposium zum Werk von Arthur Schnitzler* (= Österreich-Studien Szeged 7), Wien, Praesens 92–100.
- ZIMA, Peter V. (1983), *Der gleichgültige Held. Textsoziologische Untersuchungen zu Sartre, Moravia und Camus*, Stuttgart, Metzler.